

http://www.werkgroepkeerpunt.nl/download/dossier_14_A_en_B_08-01-31_Tenach_en_Evangelie.doc

met de lezingen van Johan Snoek over Het Israëliisch-Palestijns conflict, een oplossing is mogelijk.

Marquardts 'Landtheologie'. Kan het ook anders?
Maarten den Dulk

En

Geroepen om te luisteren Anton Wessels

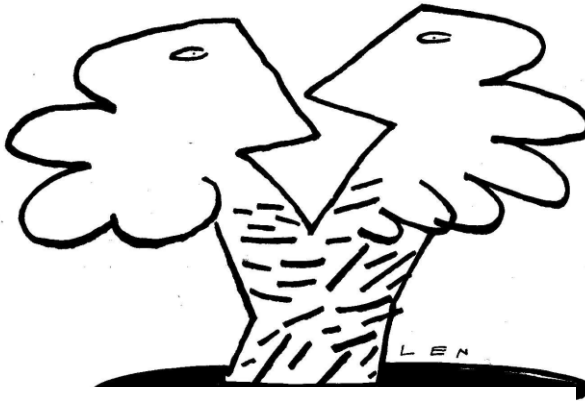
Zie volgende pagina's

WERKGROEP KEERPUNT

DOSSIER 14 A en B
Januari 2008

Leerhuis Amsterdam "Tenach en Evangelie"
Verkeerd verbonden?
De bijbel, de kerk, Israël en de Palestijnen.

Werkgroep Keerpunt
voor een rechtvaardige vrede
in Israël en Palestina

Inhoudsopgave	blz. 2
Dossier 14 A	
Voorwoord Werkgroep Keerpunt	blz. 3
Programma Leerhuis Amsterdam "Tenach en Evangelie"	blz. 3
Inleiding leerhuis, 'Verkeerd verbonden?'	blz. 4
<i>Het Israëliisch-Palestijns conflict, een oplossing is mogelijk.</i> J.M. Snoek, Rotterdam	blz. 4
Dossier 14 B	
Marquardts 'Landtheologie'. Kan het ook anders? Maarten den Dulk	blz. 25
Geroepen om te luisteren Anton Wessels	blz. 40
Uitleiding leerhuis ,Verkeerd verbonden?' Dick Boer	blz. 48
Colofon / overzicht dossiers	blz. 50

Voorwoord Werkgroep Keerpunt

De Werkgroep heeft met spanning het nummer van Michsjol gelezen over "De kerk, de bijbel, Israël en de Palestijnen" en vervolgens de lezingen in Leerhuis Amsterdam door schrijver en commentatoren gehoord.

De Werkgroep wil graag bijdragen aan een bredere verspreiding van het gedachtegoed van betrokkenen en daartoe een dossier 14 A en B geproduceerd dat ook via de website van Keerpunt digitaal toegankelijk is.

Hierna het woord aan de actoren.

Programma Leerhuis Amsterdam "Tenach en Evangelie"

Verkeerd verbonden? De bijbel, de kerk, Israël en de Palestijnen.

Onder deze titel verscheen april van dit jaar een themanummer van *Michsjol**. De hoofdmoot vormt een verslag van Johan Snoek van zijn relatie tot de staat Israël. Ooit enthousiast over dit nieuwe begin van Joods bestaan na Auschwitz ontdekte hij gaandeweg hoe zeer de geschiedenis van de Joodse staat gepaard ging en gaat met groot onrecht tegenover de Palestijnen. In het licht van zijn gewijzigde positie werpt hij een zeer kritische blik op de 'land-theologie' van de Duitse theoloog Friedrich-Wilhelm Marquardt. Daarbij wordt uitvoerig ingegaan op de in de kerkorde van de PKN vastgelegde 'onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël'. In hetzelfde nummer verschenen commentaren op dit verslag van o.a. Maarten den Dulk en Anton Wessels. In dit leerhuis willen wij Johan Snoek en zijn commentatoren over dit thema het woord geven en met hen in gesprek gaan.

- **zaterdag 17 november** 10.30 - 12.30 uur: **Johan Snoek**. "Het Israëliësch/Palestijns conflict, een oplossing is mogelijk"
- **zaterdag 24 november** 10.30 - 12.30 uur: **Maarten den Dulk**: Is het mogelijk Marquardts "landtheologie" te

verstaan als bijdrage voor de internationale rechtsorde?

- **zaterdag 1 december** 10.30 - 12.30 uur: **Anton Wessels:** Hoe wordt de "landbelofte" door Joden, Christenen en Moslims verstaan?

Inleiding leerhuis, Verkeerd verbonden?'

Door gespreksleider Dick Boer

De titel die de redactie van Michsjol bedacht voor het nummer dat de aanleiding vormde tot dit leerhuis is geniaal: verkeerd verbonden (wel voorzien van een hoopvol vraagteken). Want het gesprek in de kerk over het 'onopgeefbaar verbonden zijn met het volk Israël' en wat die verbondenheid betekent voor onze positie in het conflict tussen de staat Israël en de Palestijnen is te vaak een gesprek tussen doven. De aanhangers van het 'onopgeefbaar verbonden' willen veelal van een kritiek op de staat Israël niets horen (wright or wrong, my Israel), de bepleiters van de Palestijnse zaak beschouwen die verbondenheid dikwijls als een blok aan het been van een kerk die zich nu maar eens ondubbelzinnig met de Palestijnen moet solidariseren.

De inleiding van Johan Snoek en de commentaren daarop maken duidelijk dat de zaak zo eenvoudig niet ligt. Want voor je het weet doet het recht van de één de ander onrecht en wordt het conflict nog onoplosbaarder dan het al is. Terwijl het er toch voor alles om moet gaan ertoe bij te dragen dat er een oplossing komt. Want zoals het nu is, is het geen leven: voor de Palestijnen allereerst, maar ook voor de Joden die in de staat Israël leven. De inleiders willen de hoop niet verliezen dat er een uitweg uit de bestaande impasse gevonden wordt: een ander Midden-Oosten is mogelijk!

Het Israëliisch-Palestijns conflict
een oplossing is mogelijk.

Leerhuis Tenach en Evangelie Amsterdam; zaterdag 17
november 2007

Verkeerd verbonden?

Lezing door **Johan Snoek**

(hier en daar hetzij bekort, hetzij aangevuld).

Het is mijn hoop dat deze lezing en ook de discussie erna twee eigenschappen zullen hebben die ook een goede borrel heeft: helder, en onderkoeld.

De houding van de Kerken tijdens de tweede wereldoorlog.

Het eerste punt waarop ik indertijd de Duitse theoloog F.-W. Marquardt bestreed in mijn artikel in het themanummer van Michsjol ¹ was zijn standpunt inzake de houding van de Kerk tijdens de tweede wereldoorlog. Volgens hem – als vertolkt door zijn leerlingen – is daar niets goeds over te zeggen.

“Christenen hebben zich tegen Auschwitz niet verzet (...) Ook de christelijke theologie is de vraag geworden – en dat niet alleen omdat misschien in Auschwitz God, maar vooral omdat zeker de kerk het heeft laten afweten”²

In het onlangs op de synode van de PKN besproken rapport *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict – Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland*³ lezen we: “2. Het groeiende schuldbesef van de kerken over het christelijke aandeel in de Sjoa, ook via de rol van zwijgende toekijkers” (p. 20). En aan het eind bij de voorlopige conclusies: “c. erkenning van het mede schuldig staan van de christelijke gemeenschap ten aanzien van de Sjoa” (p. 41).

---

¹ *De bijbel, de kerk, Israël en de Palestijnen – Verkeerd verbonden?* De brochure is te bestellen door EUR 15.- over te maken op postbankrekening 68.99.670 t.n.v. Michsjol, Middenbeemster; onder vermelding van ‘2007, no. 1’, en uw adres

² Michsjol, p. 11

³ Generale Synode november 2007, MDO 07.03

Ik daarentegen wees op mijn *The Grey Book*⁴ en op mijn "*De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*"⁵. Ze zijn niet meer verkrijgbaar in de boekhandel, hoogstens antiquarisch. Maar ze hebben als het ware een nieuw leven gekregen want ze zijn nu digitaal te lezen en te downloaden. Het *Grey book* is geen Witboek want in de loop der eeuwen en ook tijdens de tweede wereldoorlog is er veel gebeurd jegens het Joodse volk waarvoor kerk en christenen zich dienen te schamen. Het is ook geen Zwartboek want er is een andere kant; er waren lichten in het donker.

Voor mijzelf blijft onvergetelijk die zondagochtend toen een brief van de synode werd voorgelezen. Daarin werd, nota bene onder de Duitse bezetting, publiekelijk stelling genomen tegen het racisme van Hitler en partij gekozen voor de vervolgte Joden. Andere protesten van het convent van Kerken zouden volgen. Met het voorlezen in de dienst zette de predikant zijn eigen vrijheid op het spel; dat deed hij eveneens door voor het Joodse volk te bidden; maar ook dat is vele malen gebeurd.

Vanwege hun verzetshouding dan wel verzetsdaden hebben alleen al van de Gereformeerde kerken in Nederland twintig voorgangers hun leven geofferd. Ik acht, gezien het een en ander, daarom de uitspraak van Marquardt onjuist en meen dat die van het synoderapport nuancerings nodig hebben.

Achtergrond.

Tijdens de tweede wereldoorlog was ik (geb. 1920) in mijn dorp (Renkum, bij Arnhem) plaatselijk leider van de L.O. (Landelijke Organisatie tot steun aan onderduikers). We

---

⁴ Johan M. Snoek, A Collection of Protests against Anti-Semitism and the Persecution of the Jews issued by Non-Roman Catholic Churches and Church Leaders during Hitler's Rule. Van Gorcum; Assen, 1969. Het boek is te raadplegen en te downloaden via internet: www.gutenberg.org/etext/14764

⁵ J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*. Kampen, 1990. Te raadplegen via internet: www.gutenberg.org/etext/17139

hebben hulp verleend aan onderduikers in soorten: mannen die gedwongen werden in Duitsland te gaan werken, jongens die de Arbeidsdienst in moesten, studenten die geweigerd hadden de z.g. loyaliteitsverklaring te tekenen, militairen (zowel Nederlandse als geallieerden), en Joden.

Pas later (te laat) heb ik ingezien dat de Joden daarbij prioriteit hadden moeten hebben. Niet omdat ze het volk van het verbond zijn, maar omdat hun ellende verreweg het grootst was. De arme en ellendige en wie geen helper heeft, die heeft een streepje voor bij God en behoort het ook bij ons te hebben. Kon ik het over doen, dan zette ik het helpen van Joden op de eerste plaats.

Mijn broer Wim was districtsleider van de L.O. in de Alblasserwaard, werd gearresteerd, in Rotterdam op de Heemraadsingel dagenlang gemarteld door de SD, toen afgevoerd naar concentratiekamp Vught. Hij werd via de gevangenis aan het Wolvenplein in Utrecht naar een gevangenis in Duitsland overgebracht. Hij heeft het Goddank allemaal overleefd.

Zelf heb ik tijdens WO II tweemaal gevangen gezeten, en werd zomer 1944 neergeschoten bij een overval, terwijl ik vluchtte met een Joodse onderduikster. Ook zij heeft de oorlog overleefd.⁶ Na de oorlog studeerde ik theologie, werd predikant en verbleef met mijn gezin elf jaar in Israël (1958-1969) alwaar we de “zesdaagse oorlog” mee ondergingen.

Zonde van nalatigheid.

Volgens L. de Jong hebben twee groepen Nederlanders het relatief goed gedaan wat betreft het helpen van Joden: gereformeerden en communisten. Die uitspraak acht ik juist maar toch was het slechts een minderheid van de gereformeerden die het aandurfde een Joodse onderduiker in huis te nemen. Rechtzinnigheid in het geloof was bij het al of

---

⁶ uitvoeriger over dit alles in: Johan M. Snoek, *Soms moet een mens kleur bekennen*. Kampen, 1992. Te downloaden via internet: [http://files.oryx.tk/Kleur Bekennen](http://files.oryx.tk/Kleur%20Bekennen)

niet helpen van Joden kennelijk geen doorslaggevende factor.

Leden van de orthodox-bevindelijke sector van de protestanten in Nederland (waaronder de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk) hebben niet geëxcelleerd in het verzet tegen de Duitsers en evenmin in de hulpverlening aan Joden. Ik vermoed dat er een verband is tussen de zonde van nalatigheid van toen, en het nu roepen dat men zoveel liefde koestert voor Israël. Daarbij heeft men weinig of geen oog voor de donkere kanten van Israël's politiek en evenmin voor de ellende van de Palestijnen. Alsof de ene zonde van nalatigheid kan worden uitgewist door de andere. Maar wie ben ik dat ik mijn naaste zou oordelen of zelfs veroordelen. Ik kan slechts hopen dat de betrokkenen de moed en de bereidheid hebben in het eigen hart te kijken.

Onopgeefbare verbondenheid.

Naar mijn overtuiging dient onze relatie met het volk Israël op twee poten te staan. De eerste poot is die van onze onopgeefbare verbondenheid met dat volk. Volgens een onlangs gehouden enquête ziet slechts een minderheid van de leden van de PKN daar nog heil in. Ik behoor tot die minderheid.

Die verbondenheid berust niet alleen op het feit dat Jezus een Jood was en dat we met het Joodse volk het OT/Tenach gemeenschappelijk hebben. Die berust er vooral op dat God getrouw is. "...God blijft hen [de Joden] liefhebben omdat hij de aartsvaders heeft uitgekozen. De genade die God schenkt neemt hij nooit terug, wanneer hij iemand roept maakt hij dat niet ongedaan"; aldus Paulus in zijn brief aan de Romeinen, 11 vs. 28b-29. De Joden zijn en blijven "het volk van de profeten, de stam van het verbond". Dat is de eerste poot.

Dat betekent niet dat de Joden/het Joodse volk verheven zijn boven elke kritiek. Evenmin mag het feit dat ze Gods volk zijn

en blijven, werken als een ideologische sluier – al gebeurt dat wel. Daarom komt nu de tweede poot, of misschien beter: de tweede kant van onze relatie met het volk Israël.

Al veel eerder dan de zo juist geciteerde verzen heeft Paulus namelijk geschreven: "Iedereen die het slechte doet wacht leed en ellende: de Joden in de eerste plaats, maar ook de andere volken. Iedereen die het goede doet wacht glorie, eer en vrede; de Joden in de eerste plaats maar ook de andere volken. God maakt geen onderscheid." (Rom. 2, vs. 9-11).

Die twee kanten van dezelfde zaak vindt men ook bij Israël's profeten, bij Amos zelfs in één en dezelfde uitspraak: "Luister naar de woorden die de Heer tot jullie spreekt, Israëlieten, tot heel het volk dat hij weggeleid heeft uit Egypte: Uit alle volken der aarde heb ik alleen jullie uitgekozen, en daarom zal ik jullie voor al je wandaden straffen". (Amos 3, vs. 1-2)

Uitverkoren zijn betekent blijkbaar een prioriteit in verantwoordelijkheid en in het recht hebben op kritiek. Mijns inziens is dat bijbels gezien juist, en geldt dat bovendien zowel voor Joden als voor christenen.

Verbondenheid met het volk (niet: de staat) Israël.

Onze verbondenheid als christenen geldt het volk (niet: de staat) Israël. Zo staat het ook in de kerkorde. Die staat mag er zijn, laat dat duidelijk zijn. Het is zelfs meen ik de enige staat ter wereld die gesticht is na een speciaal besluit daartoe van de VN. Ik sta achter het bestaansrecht van de staat Israël, maar niet op grond van aan de bijbel ontleende motieven.

Een collega wees erop dat veel christenen de neiging hebben het aardse Jeruzalem te vergeten ter wille van "het hemelse Jeruzalem"; dat is een vorm van dualisme. Bovendien is bekend dat het Vaticaan lange tijd moeite heeft gehad met een Joodse staat, want men ging uit van de vervangingstheorie: de Kerk in de plaats van Israël. Dat mag niet het geval zijn; het Joodse volk zij van harte de eigen staat gegund.

Indertijd was mevrouw dr. E. Flesseman-van Leer, van Joodse geboorte, secretaris van de commissie die de handreiking 'Israël: volk, land en staat' schreef. Prof. Berkhof was voorzitter. De handreiking werd aanvaard door de Generale Synode van de Hervormde Kerk (juni 1970). Ik was als gast aanwezig. Twintig jaar later, kort voor haar overlijden, zou ze openlijk afstand nemen van de poging in de Handreiking om de staat Israël theologisch te rechtvaardigen.

Die werd immers "in de praktijk gebruikt voor een onverzettelijke Israëlische politiek die ik funest acht. (...) De staat Israël echter is niet een theologisch maar een politiek gegeven, en de erkenning ervan niet een theologische maar een politieke beslissing. (...) En de consequentie ervan, dat de staat dan ook alleen volgens politieke en algemeen geldende maatstaven beoordeeld mag worden, is {in de handreiking; JMS} nog niet getrokken; (...) waarmee ik echter uiteraard in geen enkel opzicht het bestaansrecht van de staat Israël discutabel wil stellen – dit, om alle eventuele misverstanden uit te sluiten!"⁷

Ik voel me ook verknocht met Nederland, maar niet op de manier van een vorige generatie: "God, Nederland en Oranje: een drievoudig snoer dat niet haast gebroken wordt" (zie Prediker 4 vs. 12, Statenvertaling). Het is gevaarlijk volk of staat – welke ook – te sacraliseren. Sacralisering van Nederland vergroot de neiging om donkere plekken in onze geschiedenis weg te poetsen en het verkleint de kans dat, als Nederland een verwerpelijke politiek zou voeren, ik dat doorzie en ertegen protesteer.

Hetzelfde geldt wat betreft Israël. Mijns inziens is het zelfs noodzakelijk voor het bereiken van een rechtvaardige oplossing van het conflict dat we, als burger of als vriend van Israël, weten hoe de stichting van de staat Israël tot stand is

---

⁷ Zie haar *Retractatio*, in Evangelisch Commentaar, 8.2.1991.

gekomen. Wie niet onder de ogen wil zien wat er toen gebeurd is, is deel van het probleem, niet van de oplossing.

Kolonialistische trekken.

De staat Israël is gesticht door het (politieke) zionisme en dat vertoont vanaf het begin “kolonialistische” trekken. Ik zet het woord tussen aanhalingstekens want het wil aangeven dat het moederland eigen belang stelt boven dat van de kolonie, en Israël bestond nog niet.

Maar het zionisme heeft vanaf het allereerste begin het belang van de toekomstige Joodse staat laten prevaleren boven dat van de daar sinds eeuwen wonende Arabieren.⁸

Veelzeggend is het volgende citaat uit het dagboek van Theodor Herzl, de beroemde stichter van het moderne Zionisme. Het is gedateerd: Parijs, 12 juni 1895. Dat was dus nog voor de verschijning van *Der Judenstaat* (1896) en het eerste zionistische congres (Bazel, 1897). Het citaat luidt als volgt:

“Bij de in bezit neming van het land brengen we de opname-staat gelijk welvaart. Het particulier bezit van de aangewezen landerijen moeten we rustig (*sachte*) onteigenen. De arme bevolking trachten we onopgemerkt over de grens te brengen, doordat we ze in de doortochtlanden werk verschaffen, maar ze in ons eigen land elke vorm van werk weigeren. De [grond]bezittende bevolking zal onze kant kiezen. Het onteigeningswerk moet evenals het verwijderen van de armen, met zachtheid en behoedzaamheid geschieden.

---

⁸ ook een kleine groep Joden heeft door de eeuwen heen in Palestina gewoond, met name in Jeruzalem, Tiberias en Safed. Volgens de Encyclopaedia Britannica (14-th edition, 1929) was er in 1922 een totaal van 757.182 inwoners. Daarvan waren er 590.890 moslim, 83.794 jood, 73.024 christen en 7.028 druus

De bezitters van onroerend goed moeten geloven, dat ze ons afzetten, dat ze ons boven de waarde verkopen. Maar terugverkocht wordt hun niets."

Tot zover het citaat.

Toch waren Herzl en het moderne zionisme niet anti-Arabisch. Men was bereid een goede prijs voor het land te betalen, en werk te verschaffen – maar wel over de grens, in een ander land. Een en ander brengt in gedachten het verhaal van Achab, koning van Israël en de wijngaard van Nabot (1 Koningen 21). Achab had niets tegen Nabot en bood aan diens wijngaard te kopen of er een betere voor terug te geven. Als Nabot het koninklijk aanbod aanvaard had was hij in leven gebleven, maar hij zei: "De Heer verhoede dat ik de grond die ik van mijn voorouders geërfd heb aan u zou afstaan".

Op die weigering volgde zoals bekend zijn ter dood veroordeling, misschien met argumenten die in die tijd enige kracht hadden; want een redelijk aanbod van een vorst weigeren leek op majesteitsschennis. Nabot was gehecht aan zijn van de vaderen geërfde wijngaard en dat werd zijn ondergang. Koning Achab had die gehechtheid onderschat en misschien heeft het hem wel gespeten dat het zo gelopen was. Evenmin heeft Herzl beseft hoe zeer de Palestijnse boer gehecht is aan zijn lapje grond of zijn wijngaard.

In de twintigste eeuw ontplooidde zich het moderne zionisme in Palestina, dat toen nog deel was van het Turkse rijk.

In 1903 onderhandelde Herzl met de toenmalige Engelse minister van koloniën Jozeph Chamberlain over het vestigen van de Joodse staat in Oeganda, en men heeft toen daarbij niet de bevolking van Oeganda geraadpleegd.

Vanaf 1917 kwam Palestina onder Engels mandaat. In datzelfde jaar legde Lord Balfour zijn bekende verklaring af over een Joods nationaal tehuis, en niemand heeft het toen nodig gevonden eerst de Arabieren die in dat land woonden

te raadplegen. Er werd gewoon over hen beschikt. Dat noem ik de kolonialistische trekken van het zionisme.

Wel stond in de *Balfour Declaration* dat er niets mocht geschieden "ten nadele van de burgerlijke en godsdienstige niet-joodse gemeenschappen." Ze werden dus niet eens bij name genoemd.

Het Joods Nationaal Fonds kocht land aan en er werden nederzettingen gesticht, zoals de kibboetsim, die het socialistische ideaal hoog in het vaandel hadden; maar een Arabier kon geen lid worden en de zionistische doelstelling (de inbezitting van het land) woog zwaarder dan de socialistische.

Etnische zuivering.

In de jaren voorafgaand aan de stichting van de staat Israël is er door de Zionistische leiding binnenskamers al overlegd over de *transfer* (zo heette dat toen; nu noemen we het *etnische zuivering*) van de Arabische bevolking.

Naar buiten werd er niets over gepubliceerd en evenmin kwam er iets over de voornemens in de notulen. Wel schreef, soms direct na een vergadering, een Joodse leider over de plannen in zijn dagboek, of in particuliere brieven. Zo schreef Ben Goerion al in 1937 aan zijn zoon:

"De Arabieren zullen moeten gaan, maar er is een geschikt moment nodig om het te laten gebeuren, zoals bij voorbeeld een oorlog".⁹

---

⁹ voor het volgende heb ik gebruikt: Benny Morris, *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947-1949*; Cambridge University Press 1987; af te korten als *Morris*. Idem, *Revisiting the Palestinian Exodus of 1948*; in: E.L. Rogan and A. Shlaim, *The war for Palestine – Rewriting the History of 1948*; Cambridge, 2002; af te korten als *Revisiting*. Ilan Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*; Oxford, 2006. Af te korten als *Pappé*. De brief van Ben Goerion: Pappé, 23; zie ook *Revisiting*, 40, 42-43

Joods-Israëlische historici hebben later de archieven onderzocht en een en ander te boek gesteld. Op basis van hun bevindingen blijkt: de verdrijving (in 1948) van de helft van de Palestijnse bevolking – zeventienhonderdduizend mannen, vrouwen en kinderen – is planmatig en met voorbedachte rade geschied.

Tien jaar nadat Ben Goerion de boven geciteerde brief aan zijn zoon had geschreven, zou hijzelf de architect van de etnische zuivering worden. Hij werd daarin bijgestaan door een klein comité dat vergaderde hetzij bij hem aan huis in Tel Aviv, hetzij in het Rode Huis, ook in Tel Aviv. Het mandaat van de Engelsen naderde zijn einde, de zionistische beweging had nog slechts 6% van het land in handen. Diverse plannen werden opgesteld: het vierde was plan Dalet. Dat werd de handleiding voor de komende acties.¹⁰

Brigadecommandanten werden met de uitvoering ervan belast. Soms kwam een officier aan de vooravond van een actie de soldaten toespreken om ze, met verwijzing naar *Auschwitz*, aan te sporen.¹¹ Een en ander begon al geruime tijd voor het eind van het mandaat: “Tussen 30 maart en 15 mei [1948] werden 200 dorpen bezet en hun bewoners verdreven. Dit is een feit dat herhaald dient te worden want het weerlegt de Israëlische lezing dat de ‘Arabieren’ op de vlucht sloegen toen de ‘Arabische invasie’ begon”.¹²

Ook het argument dat verdrijving noodzakelijk was voor Israël's veiligheid is voos, want christen-Palestijnen werden eveneens uit hun dorpen verdreven, ofschoon ze onder het Engelse mandaat geholpen hadden Joden vanuit Libanon over de grens Palestina binnen te smokkelen.¹³ Zij mochten in

---

¹⁰ Pappé, *passim*

¹¹ Pappé, 83

¹² Pappé, p. 104

¹³ aldus in de brochure *Returning to Kafr Bir'im*, uitg. Badil Resource Centre, Bethlehem. Zie noot op p. 117; hun bisschop had aan Chaym Weizman geschreven: “My dear friend,

Israël blijven wonen, maar hun land waren ze kwijt. Hier overwoog bij de Zionistische leiding duidelijk de begeerte naar de wijngaard van Nabet, niet de behoefte aan veiligheid.

Haifa.

Uit een veelheid van gegevens kies ik nu twee gebeurtenissen. Ik moet u wel waarschuwen, zoals soms op de tv gebeurt: “de volgende beelden zijn schokkend”. Nogmaals, we moeten het wel weten, want als we het niet weten, of niet willen weten, kunnen we niet bijdragen aan de oplossing maar zijn we deel van het probleem.

De eerste gebeurtenis betreft de verdrijving van de Palestijnse bevolking van Haifa, naar schatting tussen de 55 en 60 duizend. Die verdrijving vond plaats in april 1948, dus nog voor het einde van het Britse mandaat (14 mei). Het Britse leger heeft bij het volgende werkeloos toegezien, het had de haven van Haifa nodig voor eigen vertrek. Bedacht dient te worden dat de Britten in de jaren 1945 tot 1948 in toenemende mate waren bestookt door terreur, zowel van Arabische als van Joodse kant. Zo slaagde de Joodse terreurorganisatie Irgun er in het Britse hoofdkwartier, het King David hotel in Jeruzalem, op te blazen (juli 1946). Daarbij vielen 91 doden.

De Engelse commandant wist van tevoren dat er een Joodse aanval in Haifa op komst was. Hij nodigde Palestijnse leiders uit en vertelde hun dat het het beste zou zijn als de Palestijnse bevolking zou vertrekken. De leiders begrepen, dat de Engelsen hen niet zouden beschermen. Ze wilden daarom vertrekken op een ordelijke manier.

Intussen riepen in de ene wijk van Haifa luidsprekers een boodschap van de burgemeester: “Blijf, en geen kwaad zal jullie geschieden.” Maar andere luidsprekers, van het Joodse leger, riepen: “Laten vrouwen en kinderen gaan voor het te

laat is." De Joodse aanvoerder (later opperbevelhebber) Mordechai Maklef gaf opdracht tot een schoonmaakoperatie: "Doodt elke Arabier die je tegenkomt, zet alles wat brandbaar is in vlam en breekt de deuren open met explosieven."

De Arabische bevolking raakte in paniek, liet alles achter en stroomde naar het verzamelpunt voor inscheping: de oude markt vlakbij de haven. Toen gaf commandant Maklef opdracht om vanaf de helling van de Karmel met mortieren te schieten op het marktplein; waarop de menigte in paniek naar de haven stormde en naar de boten rende. "Mannen vertraptten hun vriend en vrouwen hun eigen kinderen. Al gauw waren de boten in de haven gevuld met levend cargo. De overbelasting was enorm. Veel boten kapseisden en zonken, met alle opvarenden".

Rapporten over wat er gebeurd was bereikten Londen en de Britse minister van buitenlandse zaken was kwaad over de handelwijze van commandant Stockwell. Maar veldmaarschalk Montgomery verdedigde zijn ondergeschikte en de zaak liep met een sisser af.¹⁴

Dawaymeh.

Als tweede beschrijf ik wat er gebeurde tijdens de verovering door het Israëliësche leger van Dawaymeh. Het dorp was gelegen tussen Hebron en Bersheba en telde 2000 inwoners maar in enkele weken waren er 4000 vluchtelingen uit de omgeving bijgekomen. Het werd als gebruikelijk aan drie kanten omsingeld terwijl de vierde kant open bleef, met de bedoeling de bevolking zo snel mogelijk te verdrijven.

Het verslag van een ooggetuige: "De eerste golf van veroveraars doodde ongeveer 80 tot 100 mannen, vrouwen en kinderen. De kinderen werden gedood door met knuppels hun hoofdjes in te slaan. Er was geen huis zonder een dode.

---

¹⁴ Pappé, 94-96 en Morris, 73-93

(...)De commandant beval een sappeur, twee oude vrouwen in een huis te brengen en dat huis op te blazen. De sappeur weigerde (...) De commandant gaf toen zijn soldaten opdracht de vrouwen naar binnen te brengen, en de misdaad werd gepleegd. Een soldaat pochte, dat hij een vrouw verkracht en daarna gedood had. Een vrouw, met een pasgeboren kind in haar arm, werd gebruikt om de binnenplaats, waar de soldaten aten, schoon te houden. Dat deed ze voor een dag of twee. Toen schoot men ook haar en haar baby dood."¹⁵

De Israëlische historicus Ilan Pappé besluit dan als volgt: "Etnische zuivering is geen genocide maar het brengt gruwelijke daden van massaslachtingen met zich mee. Duizenden Palestijnen werden meedogenloos en wreed vermoord door Israëlische troepen van diverse achtergrond, rang en leeftijd. Geen enkele van de daders stond ooit terecht, ondanks overweldigend bewijs".¹⁶

Ik voeg daar aan toe: niet alle soldaten hebben meegedaan of stilzwijgend toegestemd. Dank zij de protesten van enkelen, en het speuren in de archieven door Joodse historici, weten we nu het een en ander van wat er rondom de stichting van de staat Israël is geschied.

Landbelofte en uitverkiezing.

De Duitse theoloog F.-W. Marquardt, met wie ik in het artikel in Michsjol al in discussie ging, is van oordeel: "De wereld van de bijbel is minstens zo afstotelijk, ja aanstootgevend, als de afstotelijke werkelijkheid van het huidige Nabije Oosten". "God is met huid en haar verwickeld in het menselijke, al te menselijke waarbij die gang [van de Joden] naar het land [Israël] en dan in het land gepaard gaat: oorlog, verdrijving, discriminatie. En die oorlog is niet tegen maar conform de wil van God"¹⁷

---

¹⁵ Morris, 222-223, Pappé, 195-197

¹⁶ Pappé, 197

¹⁷ zie Michsjol op p. 24

Ik acht dit gebruik van de bijbel en van de naam van God verwerpelijk.

Marquardt kan zich beroepen op het boek Jozua en op een enkele psalm, waarvan de inhoud gruwelijk is en dat couplet werd dan ook nooit gezongen. Wat het "recht" betreft om het land met geweld te nemen, in de bergrede staat: "Gelukkig de zachtmoedigen, want zij zullen het land bezitten" (Matheüs 5 vs. 5). Paulus zwijgt over de landbelofte in alle talen.

Het is waar: God beloofde aan Abraham: "Ik zal dit land aan jouw nakomelingen geven" (Genesis 12, vs.7). Geven is nog iets anders dan nemen en in vs. 2 staat bovendien: "een bron van zegen zul je zijn".

Wat de betekenis van het uitverkoren zijn betreft, citeer ik met instemming de volgende uitspraak: "Uitverkorenheid betekent verstandelijk en gevoelsmatig weten dat er geen uitverkorenheid bestaat. Uitverkorenheid betekent, als je een religieus mens bent, dat de tranen van een Arabische moeder, voor God precies zo zwaar wegen als de tranen van een joodse moeder. Dat is jodendom"¹⁸

De uitspraak is van Abel Herzberg. Met zijn Jodendom voel ik me meer op mijn gemak dan met het christendom van professor Marquardt.

Ik voel me verbonden met iedereen – je vindt ze onder christenen, joden, moslims en ook onder mensen zonder religie – die honger en dorst hebben naar gerechtigheid. De man uit Nazareth prijst hen allen gelukkig.

Voorlichters.

De voorlichters van Israël hebben in 1948 en opnieuw in 1967 geroepen, dat Israël's bestaan op het spel stond. De angsten die men daarmee opriep - buiten en binnen Israël - heeft men

---

¹⁸ zie *Een ander Joods geluid – Kritische opvattingen over Israël*, Uitgeverij Contact; p. 5

gebruikt om oorlogsmisdaden te excuseren of zelfs te legitimeren. Men doet dat tot op vandaag de dag.

Kort na de zogenaamde zesdaagse oorlog begon de kolonisatie van het bezette gebied en daar heeft sindsdien elke regering aan meegewerkt, dan wel er alle ruimte aan gegeven. De houding van de VS daarbij was er een van collaboratie. Nog niet zo lang geleden bouwde Israël zijn "veiligheidsmuur". Het Internationaal Hof van Justitie te Den Haag veroordeelde de bouw maar niemand deed er verder iets tegen. Een en ander doet me denken aan de reportage onlangs over het Amerikaanse bedrijf Enron getiteld: "Portret van een bedrijf dat ten onder ging aan schaamteloze hebzucht en moreel verval".

In het bezette gebied werden democratische verkiezingen gehouden, en gewonnen door Hamas, waarop het Westen sindsdien eist dat het zijn gewapende strijd opgeeft en Israël erkent. Wat mij betreft prima als ze dat zouden doen, maar van Israël wordt niets geëist; het gaat door te bouwen aan de muur en aan zijn nederzettingen in het bezette gebied. Dat is meten met twee maten en volgens Spreuken (20, vs. 10) is dat de Heer een gruwel. Nederland doet mee aan dit alles. Wij zijn medeplichtig. Ik acht deze politiek van Israël en van het Westen dat Israël daarin steunt, onrechtvaardig en kortzichtig.

Het besef dat we op de verkeerde weg zijn begint hier en daar door te dringen. De Anglicaanse aartsbisschop Desmond Tutu bracht een bezoek aan het door Israël bezette gebied en zei: "Het lot van de Palestijnse bevolking is erger dan die van ons onder het apartheidsregiem". Het kwam hem te staan op felle verwijten vanuit de joods-christelijke lobby in de VS en de uitnodiging voor het houden van een lezing op de universiteit van Minnesota werd onder druk van die lobby ingetrokken – maar de studenten protesteerden daartegen.

Oud-president Carter publiceerde zijn memoires van het conflict in het Midden Oosten onder de veelzeggende titel:

Palestine, Peace, not Apartheid. Ook hij werd scherp aangevallen. Met ijver probeerde men zowel aartsbisschop Tutu als oud-president Carter in diskrediet te brengen. Daarbij werden pogingen tot karaktermoord niet geschuwd.

De weg naar een oplossing: de impasse.

In 1948 was Nederland in een impasse terechtgekomen. We hadden een expeditieleger naar ons Nederlands-Indië gestuurd om aldaar de orde en rust te herstellen. Ons leger was qua bewapening superieur gebleken maar het liep vast in een uitzichtloze guerrillastrijd met een volk dat vocht voor eigen vrijheid en zelfstandigheid. Onze propaganda had prima gewerkt en de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking stond dan ook achter de “politioenele” acties: gezag is gezag, en rebel is rebel. Die propaganda had met succes het eigen straatje schoongeveegd en de tegenpartij gedemoniseerd. De publieke opinie was scherp gekant tegen een overeenkomst waarbij Nederlands-Indië zelfstandig zou worden: “Indië verloren, rampspoed geboren”, zo meende men.

Op een vergelijkbare manier zit nu Israël in een impasse. De bezetting duurt al veertig jaar, militair gezien is Israël nog steeds superieur, maar het is niet gelukt het Palestijnse verzet te breken. Dat verzet maakt ook gebruik van zelfmoordaanslagen tegen ongewapende burgers en die acht ik verwerpelijk, maar overigens heeft een volk alle recht om zich te verzetten tegen verdrukking. Naar een woord van H.M.van Randwijk: “Een volk dat voor tirannen zwicht, zal meer dan lijf en goed verliezen; dan dooft het licht!”

In Israël is de situatie op één punt gunstiger dan destijds die in Nederland: grote delen van de Israëlische bevolking zijn bereid tot een compromis. Maar de kolonisten, die bewapend zijn, en hun aanhang zullen zich met hand en tand verzetten. Het was de kolonist Baruch Goldstein die de moskee in Hebron binnenging en daar 29 biddende moslims met zijn

machinepistool doodschoot. Later zou Yig'al Amir, ook afkomstig uit de kring van de kolonisten, Yitschak Rabin vermoorden, nadat er een hetze tegen Rabin gevoerd was waarin hij werd uitgescholden voor Nazi. Zo wist men tot twee maal toe een spaak in het wiel van het vredesproces te steken. Mocht enige Israëlische regering de moed opbrengen tot wezenlijke concessies aan de Palestijnen dan dreigt een burgeroorlog.

De weg naar een oplossing: druk naar twee kanten.

Indertijd werd Nederland uit de impasse gered door de Verenigde Staten, en wel met behulp van economische pressie: de VS dreigden met de intrekking van de Marshallhulp en toen ging Nederland door de knieën. Sommige regeerders zullen zich opgelucht hebben gevoeld; de publieke opinie beseftte eindelijk dat er geen alternatief was voor het overdragen van de soevereiniteit.

De VS zouden ook nu Israël uit de impasse kunnen helpen want Israël is zowel militair als economisch volkomen van de VS afhankelijk. Maar de Joodse lobby en de miljoenen z.g. vrienden van Israël (voornamelijk fundamentalistische protestanten) in de VS hebben president Bush in de houdgreep. Presidentskandidate Hillary Clinton tijdens een recent bezoek aan Israël ging wel naar de Klaagmuur, maar niet naar de afscheidingsmuur; dat is veelzeggend.

In de Michsjol-brochure schreef Dick Boer: "Je kunt alleen nog maar hopen dat de strijdende partijen van buitenaf tot de orde geroepen worden". Inderdaad. Hier ligt een mogelijkheid en een taak voor de Europese Unie. Vrede en stabiliteit in het Midden Oosten zijn ons eigen belang want het gaat om onze achtertuin. Mijns inziens ligt het dan ook op de weg van de EU om druk te gaan uitoefenen naar beide kanten.

Een vredesakkoord zou dienen te behelzen, wat de Palestijnen betreft: staking van de gewapende strijd, erkenning van de

staat Israël, en afzien van de claim op heel Palestina. Voor Israël: erkenning van medeverantwoordelijkheid voor het ontstaan van het vluchtelingenprobleem, en terugkeer naar de groene lijn (de grens van voor de zesdaagse oorlog); met andere woorden: ontruiming van het bezette gebied. De EU moet bereid zijn die grenzen te garanderen, zo nodig ook met militaire middelen. Als ik 65 jaar jonger was, zou ik me als vrijwilliger opgeven voor dat laatste. Al dient erkend: vrienden die tijdens WO II me het gebruik van een vuurwapen probeerden te leren, hebben hun pogingen al gauw opgegeven, want ik ben een onhandig mens en met een pistool in de hand ben ik een groter gevaar voor mezelf en mijn vrienden dan voor de vijand.

Het zwaartepunt dient overigens niet op militaire middelen te liggen maar op economische. Een boycot, zoals die indertijd tegen het Zuid Afrika van de apartheid met succes werd gebruikt, lijkt me niet een geschikt middel. Maar de EU heeft met Israël het z.g. Associatieverdrag gesloten volgens welk Israël voor de handel met de EU gunstige toltarieven geniet. Dat voordeel genieten nota bene zelfs de producten van de kolonisten in het bezette gebied.

De EU zal Israël duidelijk moeten maken dat, als het geen bereidheid vertoont zich terug te trekken uit het bezette gebied, het Associatieverdrag op de tocht komt te staan. Meer zal niet nodig zijn, mits er in de EU de politieke wil bestaat zo nodig de daad bij het woord te voegen.

De Israëlische schrijver A.B. Yehoshua zei, in een interview ter gelegenheid van de verschijning van één van zijn boeken in het Nederlands: “Ik smeeek ze in Europa: Help ons, doe er iets aan”. (Trouw, 23 nov. 2007).

Tot nu toe is de houding van de EU in navolging van die van de VS: Israël ongemoeid laten, maar Hamas de duimschroeven aanleggen. Vorig jaar zomer, toen Israël in Zuid-Libanon in conflict was geraakt met Hezbollah, was er een wapenstilstand overeengekomen, maar de datum van

ingang werd verschoven. Daarmee wilde men Israël enkele dagen extra geven om met Hezbollah af te rekenen. Het is daarin niet geslaagd maar juist in die paar laatste dagen heeft Israël grote aantallen clusterbommen op Zuid-Libanon afgeworpen.

De VS en de EU, waaronder ook Nederland, zijn medeplichtig aan deze wandaad, Nederland meer nog dan de andere leden van de EU want dat duivelse oorlogstuig wordt via Schiphol naar Israël gevlogen en Nederland legt zulke transporten geen strobreed in de weg.

De politieke wil om hierin verandering te brengen dient aanwezig te zijn en daarin is de publieke opinie een belangrijke factor. Mijn vraag aan u is daarom: wat doet u aan de bevordering van gerechtigheid, verzoening en vrede voor en tussen Israël en de Palestijnen? Bent u deel van het probleem, of van de oplossing? Ieder mens kan wat doen. Het volk Israël is en blijft ondanks dit alles naar mijn vaste overtuiging het volk van het verbond. Mijns inziens valt het daarom dan ook niet uit te sluiten dat er toch nog een keer komt, een omkeer, een bekering. In Jesaja 1 volgt op een vlijmscherpe beschuldiging van misdaden: "Sion zal verlost worden door recht en wie zich bekeert door gerechtigheid" (vs. 27).

Hoe dan ook, Israël is in nood, daar zijn we het denk ik over eens. Daarom eindig ik met

Psalm 130 vers 4, oude berijming:

Hoopt op de Heer, gij vromen:

Is Israël in nood,

Er zal verlossing komen;

Zijn goedheid is zeer groot.

Hij maakt, op hun gebeden,

Gans Israël eens vrij,

Van ongerechtigheden.

Dan stopte het kerkorgel de fractie van een seconde, voor de laatste zin:

    Zo doe Hij ook aan mij.

Dat laatste zinnetje staat niet in de onberijmde psalm maar hoort er wel bij.

Johan M. Snoek, Rotterdam.

Marquardts 'Landtheologie'. Kan het ook anders?
Leerhuis Tenach en Evangelie Amsterdam; zaterdag 24
november 2007

Verkeerd verbonden?

*Lezing door **Maarten den Dulk***

Marquardt heeft in de jaren tachtig van de vorige eeuw de christelijke theologie failliet verklaard.

Haar uitspraken waren ongeloofwaardig geworden. Ze had haar taal geleend van het Jodendom en had zich de geestelijke erfenis toegeëigend en vervolgens het Jodendom lijfelijk weggedrukt uit de samenleving. De christelijke pogingen om na WOII Israël een plaats te geven in de eigen theologie, bekeek hij met alle sympathie toch met argwaan, of het nu zijn leermeester Barth of de pionier Miskotte betrof. Het was hem toch nog teveel de Jood als symbool en te weinig de Joden en hun hachelijke leven, hun land en hun rechten. Hij had in de school van het socialisme anders leren denken en anders leren kijken naar de bestaande verhoudingen.

Hij begon overnieuw, aarzelend, vragend, maar zeer vasthoudend, zich vastklampend aan de Hebreeuwse bijbel en aan de Joodse profeten en apostelen, ondermeer gevoed door de structurele lezing van Breukelman, die hij door de contacten met Dick Boer had leren kennen, maar nu consequent denkend vanuit het respect voor het eigentijdse bestaande Jodendom en voor de staat Israël, nu in gesprek met Joden en met respect voor hun inzichten en praxis en geloof en met aandacht voor hun belangen en niet over hen en ten koste van hen. Hij ontwikkelde een leerroute, waarin de christenen die het wilden horen een nieuwe taal konden spellen.

Hij ontwikkelde zelfs – en dat gaat ons vandaag aan - een 'Landtheologie', een theorie, waarmee met een beroep op de Hebreeuwse bijbel argumenten worden getoetst voor het

goede recht van Joden op een eigen staat op het bewuste stuk land bij de Jordaan. Een recht, waarvoor andere volken en staten moeten inleveren en een recht waarvoor zo nodig moet worden gevochten. Zoals Karl Barth voorstelde om theologie om te bouwen tot the-anthropologie, een leer van God en mens, zo bouwde hij een theo-geologie, een leer van God en de aarde, om te beginnen bij het stukje aarde waarop de staat Israël is gebouwd. Dat was de consequentie van zijn aardse theologie, waarin het menselijk recht op grond meegedacht wordt. In de consequentie, waarmee hij deze gedachte uitwerkte, zat tegelijk een probleem. Johan Snoek brengt zijn oecumenische ervaring in en gaat dwars op de rails liggen. Hoe zo een 'Landtheologie', die exclusief voor Joden bedoeld is en waarvoor Palestijnen moeten inleveren?

Mozes of Vergilius

Marquardts poging om een 'Landtheologie' te ontwerpen, acht ik op zich interessant. Dat is in ieder geval geen zweverige intellectuele oefening. Het is letterlijk doordenken tot op de bodem. Maar wie door hem met beide voeten in de modder is gezet, heeft op den duur wel behoefte aan voetwassing. Daar gaat het in deze bijdrage om. Ik zeg voetwassing. Ik bedoel dus niet dat ik Marquardt de voeten zal spoelen, maar dat ik een beetje water zoek genoeg om mijn eigen voeten te kunnen wassen, nadat ik een tijd met Marquardt op weg ben geweest.

Landtheologie onderzoekt het recht op land van een bepaalde groep mensen op een bepaald stuk land met een beroep op een bepaalde God. Dat veronderstelde recht raakt de internationale rechtsorde en zo'n ultiem beroep op God raakt de theologie en de combinatie van die twee levert een aardige knoop op in de discussie. Hoe ontwarren we die knoop?

Om te beginnen: de ene 'Landtheologie' is de andere niet. Men vergelijk bij wijze van voorbeeld het verhaal van Exodus over Mozes met het verhaal van Vergilius over Aeneas. Het zijn twee 'Landtheologieën', die aan elkaar gespiegeld kunnen worden. Zoals de Hebreeën de slavernij in Egypte moeten ontvluchten, zo moet Aeneas Troje verlaten om aan de slavernij van de Grieken te ontkomen.

Zoals Mozes van Adonaj de belofte krijgt van nieuw land bij de Jordaan, zo krijgt Aeneas van Venus de goddelijke belofte, dat hij bij de Tiber land zal krijgen om daar een volk en een wereldrijk te stichten.

Zoals Mozes, zo moet ook Aeneas persoonlijk veel afzien op zijn weg naar het beloofde land en zijn volk zal dit land zwaar moeten bevechten op de oorspronkelijke bewoners. Mozes verliest zijn vrouw, Aeneas zijn Dido. Maar van beiden geldt dat Gods beloften worden vervuld.

Wat doet deze spiegeling van verhalen ons?

Vergilius geeft met zijn epos niet alleen een wijding aan het nieuwe keizerrijk van Rome, zijn verbeelding heeft in de Westerse wereld voorgoed heimwee gewekt naar internationale wereldmacht. Vergilius is de auteur van een Landtheologie zonder grenzen. Hij is in zeker opzicht de auteur van onze Westerse landtheologie.

Daar tegenover komt op het eerste gezicht Mozes goed weg. Het gaat bij hem om een begrensd stukje grond. De bijbel is een groot boek over een klein land. Het verhaal van Exodus ontmaskert de Romeinse verbeelding als onderdrukkend, zoals Egypte onderdrukkend was.

Het verhaal van Exodus zelf staat daarentegen in het teken van de gave van de Tora, het charter van recht en gerechtigheid voor alle mensen, om te beginnen voor de onderdrukten. De sympathie voor deze Landtheologie wordt nog gevoed, wanneer we ons realiseren, dat nog geen eeuw nadat Vergilius zijn epos had geschreven Jeruzalem werd verwoest door het Romeinse Rijk en Joden voor eeuwen hun recht op land en de mogelijkheid tot staatsvorming kwijt

waren. Israëls landtheologie gaf stem aan de verliezers, als ze haar stem nog kon laten horen.

Vergilius' Landtheologie daarentegen werd de ideologie van de overwinnaar. Deze vergelijking tussen Mozes en Vergilius laat ons uiteraard niet onberoerd, waarbij we ons in de geest graag willen ontdoen van de toga van Vergilius om te reiken naar een slip van Mozes mantel. Maar het plaatje wordt ineens totaal anders, wanneer aan het eind van de twintigste eeuw Palestijnen geconfronteerd worden met een Joodse Landtheologie, die de ideologie van de overwinnaar blijkt te zijn. Voor Palestijnen zit er in die verbeelding van Mozes ineens heel veel Vergilius. Zo tricky is Landtheologie. Voor je het weet sta je met je voeten in de modder. En precies daar zit mijn probleem.

De Landtheologie van Marquardt

Marquardt heeft zijn 'Landtheologie' ontwikkeld in de in 1994 verschenen *Eschatologie II*, par. 5 'Auf Wegen zum Ziel (de antecedentibus)'. Het betreft de passage over *Israël als haard van onrust* (187-285). De 'Landtheologie' wordt op S. 187 ingeleid door een uitspraak, waarin het hele volgende betoog (S.187-285) wordt aangekondigd en samengevat. Het zal gaan om de bespreking van *de bijbelse landtheologie* en tegelijk om haar betekenis voor de *huidige politieke situatie*.

Die uitspraak komt daar onverhoeds, als een schok. Ik vat die uitspraak als volgt samen:

God belooft aan een groep mensen die geen grond onder de voeten hebben een concreet stuk land (om en nabij de Jordaan). Het is een land dat hun oorspronkelijk vreemd is, maar God maakt dat stuk land als het ware tot het sacrament van hun relatie.

Bij elke fase in dit betoog heeft Marquardt laten weten dat hij zich ervan bewust is van het vreemde, dwarse en in onze ogen onbillijke van deze theologie. Daardoor roept hij wel een

communicatieve sfeer op, alsof er over alles te praten valt, maar dat neemt niet weg dat in zijn betoog de aanspraak van het jodendom op een bepaald stuk land overeind blijft.

Zijn Landtheologie is en blijft een pleidooi voor de rechten van Israël, waarbij anderen van deze rechten worden uitgesloten. Wanneer dat toegesneden wordt op de eigentijdse politieke verhoudingen van de staat Israël en de Palestijnen, wordt dat pleidooi onverdraaglijk. Deze theologie maakt slachtoffers. Marquardt wil aan dat brute feit niet voorbijgaan. Integendeel.

Hij thematiseert (275-285) de betekenis die dit alles heeft voor de anderen, de Palestijnen, die hij benoemt als *Die Opfer der Befreiungsgeschichte*.

Hij fantaseert over een Palestijnse bevrijdingstheologie, waarin de Palestijn zich vrijwillig klein maakt voor de komst van het Joodse volk en die met een variatie op Johannes de Doper zegt: zij die na mij komen, zijn sterker dan ik. Hier wend ik de blik af.

Marquardt trekt hier de toga van Vergilius aan. Ik stel me liever voor dat een Duits theoloog iets dergelijks kort na de tweede wereldoorlog gezegd zou hebben, niet namens de Palestijnen, maar namens de Duitse kerk en het Duitse volk. Ik stel me voor dat hij toen gezegd zou hebben: de Duitse kerk en de Duitse staat moeten minder worden, de Joodse staat met groeien. Dat zou in die tijd gewerkt hebben als cabareteske omkering van de perverse verhoudingen tijdens het fascisme. Maar wat Marquardt hier gezegd heeft, in 1994, helpt mijns inziens niet om de eigentijdse politieke verhoudingen ter plaatse te verhelderen.

Dat betekent niet dat we het betoog van Marquardt verder buiten haakjes kunnen zetten. Ik blijf met hem in gesprek en probeer de sterke en zwakke kanten van zijn betoog af te wegen.

In de verantwoording van zijn Landtheologie '*Die fragliche Wahrheit und Vernunft der biblischen Landtheologie*' is hij op een aantal punten behoedzaam genoeg.

Hij stelt zijn verantwoording onder de titel *Die fragliche Wahrheit und Vernunft der biblischen Landtheologie* (S.266-275). Hier valt dat dubieuze woord: 'Landtheologie', het woord dat op zich al vragen oproept. Over die vragen gaat het dan ook.

De titel zegt het reeds: het gaat over de waarheid en de redelijkheid van de bijbelse landtheologie, die 'fraglich' is. Dat woord 'fraglich' in de titel is overigens dubbelzinnig bedoeld. Je kan lezen: de waarheid en redelijkheid van deze theologie is onzeker en betwistbaar, maar je kan ook lezen: we hebben het hier over de bewuste waarheid en redelijkheid, die hier aan de orde is.

Typisch staaltje van taalvirtuositeit van Marquardt: datgene wat hier aan de orde is, is weliswaar betwistbaar, maar precies dat wat betwistbaar is, is hier wel aan de orde.

Over functie en status van de theologie is Marquardt streng voor zich zelf. Hij wil met deze *Landtheologie* de aanspraken van Israël op een bepaald stuk land *niet* legitimeren.

Hij wil slechts proberen enige verheldering te brengen in zake het recht op land. En als hij iets ter verheldering wil zeggen over het recht van Joden op land, dan zal het ten dienst moeten zijn van mensen die verdrukt zijn.

Het zal nooit de theologie van de overwinnaar mogen zijn. Deze restrictie maakt zijn betoog in elk geval bescheiden. Die opmerkingen spreken voor zich zelf en kunnen zo nodig tegen hem zelf ingebracht worden.

Een ander sterk punt is, dat hij in zijn bijbels-theologische behandeling van het probleem binnen het discours van de Verlichting probeert te blijven en het beroep op de *rede* laat gelden. Hij stelt vast dat theologen zich *staatsrechtelijk* *gesproken* eigenlijk nergens anders op kunnen beroepen dan

op de *status quo* van de vorming van de staat Israël sinds 1948. Dat is een volkenrechtelijk erkend gebeuren. Dat is geen beroep op een diepzinnige theorie, maar op de feitelijkheid, zo onweerlegbaar en zo omstreden die ook is. Dat is weinig, maar in het publieke debat hebben we geen betere argumenten in handen. Dit is de redelijke grond van zijn 'Landtheologie'.

Tenslotte brengt hij vanuit de bijbelse theologie een *ethisch* criterium in. Als we het hebben over het recht op wonen op een land, dan is dat een ethische waarheid, die staat en valt met de praxis van de bewoners, een praxis die door buitenstaanders kritisch beoordeeld kan worden. Marquardt spreekt over het tweesnijdende zwaard van de Tora, dwz de Tora staat niet alleen de garant voor de belofte aan Israël, maar ook voor de kritiek op Israëls praxis. Ook niet-Joden kunnen de praxis van de landbewoners hieraan toetsen. Zijn landtheologie is geen *carte blanche* voor de staat Israël.

De hier genoemde drie punten, de theologische zelfkritiek, het beroep op de rede en het beroep op de ethiek, reken ik tot de sterke momenten van zijn betoog. Met deze sterke momenten voor ogen, vragen we: waar wordt zijn denken zwak? Ik wijs op twee punten:

1. De methode van de 'identificatie' in de uitleg van de Schrift, waarbij het eigentijdse Jodendom wordt geïdentificeerd met het volk en het land Israël uit de bijbelse verhalen.
2. De neiging tot 'sacramenteel denken': het land, waarop Israël een beroep doet wordt beschouwd als een soort sacrament in de relatie tussen God en het volk.

1. De methode van de identificatie bij de uitleg van de Schrift

Marquardt leest de bijbel in samenhang met de specifieke gebeurtenissen van de laatste halve eeuw: de moord op de

joden en de stichting van de staat Israël. Hij stelt vast, dat het in deze ondergang en deze bevrijding van de joden is gekomen tot een proces in het Jodendom zelf, waardoor joden zich zelf op nieuwe wijze konden identificeren met het volk Israël en met het land Israël uit de bijbel (266). Hij voelt zich daardoor als christen uitgenodigd om nu zijnerzijds ook de bijbelse verhalen over volk en land Israël nieuw te lezen en te identificeren met wat er nu historisch gebeurt met dit volk en dit land (266/7).

Dat is een nieuwe kans, die in tweeduizend jaar christendom niet eerder is geboden, omdat de kerk sinds 70 na Christus, na de verwoesting van Jeruzalem door de Romeinen, het jodendom slechts kende als een volk zonder land. Nu we het jodendom in een nieuwe gestalte voor ons zien, kunnen we niet bij de oude leeswijze van de bijbel blijven, we moeten opnieuw gaan lezen (267 midden).

Hij nodigt ons uit om in een bepaalde hermeneutische cirkel te treden, een cirkel die gegeven is door het getuigenis van de Schrift en het getuigenis van het volk van de Joden. De bijbel geeft een getuigenis over dit volk en dit volk geeft met haar recente geschiedenis een getuigenis over de bijbel (267 onderaan). Zo kan het eigentijdse jodendom zich identificeren met wat er in het bijbels getuigenis over haar gezegd wordt.

Dat mag dan voor joden zo zijn. Geldt dit ook voor christenen? Er is alle reden – zegt hij - om goed te luisteren naar wat de joden doen als ze de Schrift lezen. We worden door deze joodse wijze van lezen voor nieuwe feiten gesteld. We leren, dat het volk Israël uit de bijbel in onze werkelijkheid lééft.

Marquardt brengt de hermeneutische kunst van de *identificatie* in. Dat wil zeggen: de kunst om een verhaal te horen en elementen daaruit te vereenzelvigen met de werkelijkheid waarin je nu leeft. Daar is niets mis mee. Integendeel, als je zulke verbindingen niet legt, gaat het verhaal dat je leest nergens over en ben je niet betrokken bij

het verhaal. Het gaat echter mis als die vereenzelviging iets definitiefs krijgt. Dan gaat het identificatieproces op slot en dan zijn nieuwe, vrije associaties onmogelijk geworden. Het verhaal wordt gaandeweg geclaimd in het eigen belang van de hoorder en kan niets anders meer zeggen dan wat de hoorders in hun het belang bevestigt.

Op het moment dus dat Marquardt de bijbelse belofte van land aan Israël betreft op de eigentijdse politieke aanspraak van de staat Israël, gebeurt er iets dat tegenstrijdige gevoelens oproept: als vrije associatie ligt het voor de hand, als definitieve identificatie leidt het tot bijbelse legitimering en sanctionering van die politieke aanspraken. Definitieve identificatie leidt uiteindelijk tot een één op één uitleg: de staat Israël is gelijk het Israël van koning David, het land bij de Jordaan is gelijk het door God aan Abraham beloofde land, de Palestijnen zijn gelijk de Filistijnen. En er is geen rolverwisseling mogelijk.

Marquardt roept de christelijke uitleggers van de Joods bijbel op om hun eigen uitleg te laten corrigeren door deze Joodse uitleg. Afgezien van de vraag of er op dit punt zoiets is als 'de' Joodse uitleg, is het terecht dat christelijke uitleggers gevraagd worden zich onder kritiek te laten stellen van joodse uitleggers. Luisteren naar de schriftuitleg van anderen is onder alle omstandigheden nodig om te voorkomen dat men opgesloten blijft in de eigen hermeneutische cirkel. En luisteren naar de uitleg van hen, wier Schrift je gekpiëerd hebt, is zeker nodig.

Maar ook hier kan de kritiek iets definitiefs krijgen, waardoor het geen uitnodiging meer is om de tekst opnieuw te verstaan, maar een claim om de tekst slechts op deze manier te verstaan. Er is een dag geweest dat ik het boek Exodus en de geschiedenis van de oprichting van de staat Israël min of meer in elkaars verlengde las. Tot ik het niet meer kòn. Ik moest

een zekere afstand inbouwen tussen bijbelse belofte en politieke claims.

Er kan echter een dag komen dat de woorden van Jeremia zich tegen de staat Israël keren. En dan zou ik me kunnen wenden tot die Joden die zich met een beroep op de Schrift tegen de staat Israël keren. Maar God verhoede dat ik dat ik die uitleg dan als definitief ga beschouwen. Ik hoop en bid ik dat die associatie slechts een moment mag duren en zeker niet zal leiden tot de opheffing van die staat.

Het waagstuk om het grondgebied van de staat Israël te identificeren met het land dat in de bijbel aan Israël wordt beloofd, kan ik alleen voltrekken als ik daarbij èn de Israëli's èn de Palestijnen in de ogen kijk. Ik noteer dat Marquardt in zijn uitleg de Palestijnen dwingt om te kijken met de ogen van de Israëli's. Dat lijkt mij een zwak punt in zijn betoog.

2. Sacramenteel denken

Een tweede zwakke wending in Marquardts Landtheologie, is zijn neiging tot sacramenteel denken. We kwamen dat reeds tegen in de inleidende zin op zijn hele landtheologie maakte (S. 187) en die ik in het begin van mijn verhaal citeerde. Hij stelde daar dat het stuk land dat God aan de Joden geeft als het ware het sacrament van hun relatie wordt. Marquardt stelt vast, dat de werkelijkheid van de gave van het land aan Israël niet alleen een ethische zaak is en afhankelijk van de levenswijze wijze van de bewoners van het land. Die werkelijkheid is niet te herleiden tot de ethiek, ze is slechts te herleiden tot God zelf. En in die zin is die werkelijkheid voor ons onherleidbaar.

Ik noteer dat Marquardt over het land van de belofte spreekt op bijna sacramentele wijze. De waarheid, dat Israël recht heeft op dit bepaalde stuk grond, is in God zelf gegrond. Dat is nog te zwak geformuleerd. 'In Israël's verhouding tot het land is tegelijk een verhouding van God tot het land levend.' (273).

Met de bepalingen 'tegelijk' en 'in' worden God, land en volk op bijna sacramentele wijze samengedacht.

Hier ligt de harde kern van 'Landtheologie'. Hier kan de overgang gemaakt worden van de bijbelse landbelofte naar de zionistische aanspraak op land. Hier staat de deur naar duurzame en normatieve identificatie wijd open.

Zeker, het krachtige van de positie is dat de grond voor de landbelofte in God zelf gezocht wordt en niet in theorieën van bloed en bodem en van eigen voortreffelijkheid of van historische continuïteit. De kritische kracht van Marquardts positie wil ik niet onderschatten. Wie zich op deze God beroept, beroept zich op een kritische, rechtvaardige God, die zich ook tegen je kan keren.

Accoord! Maar het zwakke van deze these is dat hiermee de aanspraak van het eigentijdse Jodendom op een concreet stuk land wordt gelegitimeerd en gesanctioneerd. Door zich op God te beroepen ligt er meteen een taboe op de discussie. De aanspraak van het Jodendom op het bewuste land om en nabij de Jordaan hoeft niet gefundeerd te worden, 'het is even onafleidbaar als God zelf' (273).

Het is jammer dat Marquardt hier toch, ondanks al zijn voorzichtigheid in deze sacramentele valkuil trapt. Ik maak dat niet mee. Het sacramentele denken staat mijn inziens opgespannen voet met het denken in categorieën van verbond, Tora-praxis, belofte en gebod. In deze bijbelse categorieën blijft er bij alle verbondenheid een zekere afstand tussen God en mens. Het sacramentele denken heft die afstand op. God en mens worden in dat denken geïdentificeerd. Daar doe ik niet aan mee. Gelukkig dat Marquardt er, zoals hij zelf zegt, slechts 'als het ware' (187) aan mee doet.

Inclusieve 'Landtheologie' als opdracht van de theologie

Ik zie geen heil in een 'Landtheologie' die *exclusief* gericht is op de burgers van de staat Israël. Exclusiviteit betekent uitsluiting van anderen. Exclusiviteit kan onder omstandigheden en om organisatorische redenen en in relatief opzicht zin hebben, zoals 'Blijf van mijn lijf huizen' niet toegankelijk zijn voor bepaalde mannen of vrouwen. Maar in fundamentele, theologische zin is het onrecht. Dan riekt het naar een religieus gelegitimeerde *claim* op land, waar ieder ander voor moet wijken. Voor zover Marquardts theorie in die richting wijst, volg ik hem niet.

Maar ik laat zijn project niet los. Ik neem zijn uitdaging om een 'Landtheologie' te ontwerpen wel op, op voorwaarde dat zij de verbondenheid van Joden en niet-Joden aan het licht brengt en wanneer zij rekening houdt met de rechten die ze jegens elkaar hebben. Een dergelijke *inclusieve* Landtheologie is een opdracht, waar we niet onderuit kunnen. Maar welke kant moeten we dan opkijken? Ik probeer maar:

Wat de Hebreeuwse bijbel zegt over de gave van de aarde aan de mens versta ik als een vorm van praktische levenswijsheid die door *Israël* wordt overgeleverd met de bedoeling dat *alle volken* er iets van zullen leren. Het uitgangspunt van die bijbelse leer is de voorstelling dat God als eigenaar de aarde geeft aan de mens en dat de mens het ontvangt als erfdeel om met elkaar te delen, groepsgewijs, stadsgewijs en staatsgewijs.

In deze voorstelling worden territoriale eigendomsclaims op de korrel genomen. Het probleem is immers, dat iedere groep geneigd is het eigen stuk grond als exclusief eigendom te *claimen* of als de zaak uit de hand loopt ook nog eens grond van anderen voor zich te *claimen*. In tegenstelling daarmee wordt in Wet en Profeten een sociale en communicatieve wijze van omgang met de aarde aanbevolen, niet op basis

van *claims*, maar op basis van *geven en nemen*. De God van Mozes doet het zelf voor: hij *geeft* de aarde opdat de mens die zal *nemen*. Hij neemt daarbij zelf de houding aan van: kind al het mijne is het jouwe. Hij doet dat omdat het duidelijk is dat de mens zonder deze hulp niet kan bestaan en hij doet het zo dat duidelijk wordt dat hij zich zelf inzet om die hulp te bieden: al het mijne is het jouwe. Het kost hem alles wat hij heeft.

Daardoor hebben mensen de vrijheid om God te vragen om een plaats onder de zon, in het volste vertrouwen dat althans God, *déze* God, de mensen dat niet zal onthouden. En daardoor kunnen mensen als beeld en gelijkenis van God iets doen wat daarop lijkt. Vragen is iets anders dan *claimen*.

Vragen, geven en nemen zijn communicatieve begrippen. Land vragen, land geven en land nemen is een zaak van communicatie, in de letterlijke, materiële zin van deelgeven en deelnemen aan elkaars bestaan, waarbij mensen zich zelf met alles wat ze hebben inzetten voor anderen en die anderen niet buitensluiten.

Het veronderstelt een continue omgang met het probleem van ruimtelijke ordening op wereldschaal. Het veronderstelt zware onderhandelingen en moeilijke keuzes en om creatieve herverkaveling, waarbij alle partijen rekening houden met elkaars belangen.

Het vraagt lange adem om de hoge rekeningen, die de volken in hun lange geschiedenis met elkaar hebben opgelopen onder ogen te zien en om een poging te doen om de schulden te erkennen en zo mogelijk te vereffenen. Dat alles zit in het pakket van de Landtheologie.

Een dergelijke sociale en communicatieve Landtheologie kan een leerproces op gang brengen, waarmee de landelijke, de Europese en de internationale orde gediend is. Maar wat gebeurt er als dit leerproces inderdaad op gang wordt gebracht?

Om te zien wat deze Landtheologie te weeg brengt, heeft het zin om naar de rol van Israël te kijken als 'haard van onrust'

onder de volken. Dat is wat Marquardt doet en hier moeten we goed opletten. Wat gebeurt er als Israël als stokebrand in de wereldgeschiedenis bezig is? Israël houdt met haar profetische geschriften en het bestaande Jodendom houdt met haar actuele geschiedenis de volken een spiegel voor.

Israël gaat in die geschriften en het Jodendom gaat in de wereld rond op een manier dat het verwarring scheidt. Ze gaat rond zoals Abraham, weggeroepen uit eigen land, ontworteld zwerfend, maar wel met de stellige belofte van een eigen land en dus ook sjacherend en knokkend om eigen land.

Zo stelt dit volk alle volken voor de vraag: welk recht hebben zij zelf eigenlijk op het land dat zij het hunne noemen? Het feit dat Israël bestaat, maakt die vraag wakker en maakt het de volken nerveus. Het gaat dus niet om het exclusieve recht van Israël op een bepaald stuk land, het gaat om de vraag aan alle volken: welk recht hebben zij op welk land?

De trek van het volk Israël roept het *nightmare scenario* op van de volksverhuizing. Dat geeft onrust. Een ander zal ons land binnendringen en het leeghalen met de boodschap, daar hebben wij ook recht op!

Van die mogelijkheid willen de volken liever niet weten. Ze verdringen het krachtig en versterken hun grenzen of ze breiden hun grenzen zo ver mogelijk uit. Ze projecteren hun angstige beelden op het Jodendom en daardoor raken de Joden in een raciaal isolement.

Zolang de volken hun probleem blijven projecteren op de Joden (en omgekeerd, zolang Israël het probleem exclusief naar zich zelf toetrekt), verziekt deze onrust tot polarisatie zonder einde. Een oplossing is er dan niet, of het is de onmogelijke oplossing waarin de één de ander probeert uit te schakelen.

Maar het gaat niet exclusief om Israël ten koste van de andere volken, het is het probleem van alle volken. Er is geen

alternatief voor een wereldorde, dan dat de volken de projectie op Israël terugnemen en het probleem überhaupt niet bij anderen, maar bij zich zelf leggen.

De vraag op politiek gebied is: willen de volken hun *claim* op hun land op geven en zijn ze zelf bereid om vragend, gevend en nemend de ruimte met elkaar te delen? Waar Mozes en de Profeten gelezen worden en waar Joden zich verzamelen, daar wordt die vraag wakker. Dat geeft onrust. Op die manier is Israël de stokebrand onder de volken. De Schrift en de Joden brengen een leerproces op gang onder de volken. Maar dat wordt hun niet in dank afgenomen. Het loopt uit op vervolging, dodelijke strijd en onnoemelijk lijden.

Je hoeft geen profeet te zijn om te zien dat dit voorbeeld van Israël niet op zich zelf staat, maar dat het zich op allerlei manieren tussen allerlei volken en groepen in de samenleving voordoet. Die confrontatie en die angst en die strijd ziek door de wereldgeschiedenis heen. Het probleem, waarvan Israël zich bewust is geworden in gesprek met God, dat is het probleem van alle volken.

Vanaf het moment dat de geschiedenis van de volken systematisch wordt onderzocht door Thucydides en Herodotus en Polybios stoten ze op het fenomeen van de strijd tussen de volken om land en om hegemonie, tussen Oost en West, tussen Perzië en Athene, maar ook tussen West en West, tussen Rome en Carthago en dat gaat maar door.

Deze historici accepteren de strijd als een oergegeven, met een onverholen bewondering voor het recht van de overwinnaar. Maar zolang als men de strijd accepteert als een gegeven en zich van de ethische wortel van het probleem niet bewust wordt, houdt deze strijd het karakter van een drama, krijgt soms de trekken van een werelddrama zo niet van wereldgericht.

Mozes en de profeten willen ons, terwijl we midden in deze strijd zitten, bewust maken van de ethische wortel van het probleem. Dat is hun particuliere bijdrage aan het onderzoek van ons aller geschiedenis. In die particulariteit zit hun kracht, als het maar niet exclusief verstaan wordt. Het is bedoeld als zaad voor de hele aarde. Maar omgekeerd, om te verstaan, wat dit zaad voor de hele aarde betekent, is ons de testcase van Israël gegeven.

De zaak van de staat Israël is onze zaak. En de zaak van de Palestijnen en hun staat is onze zaak. Het is geen vrede als er geen land is voor Israël en het is geen vrede als er geen land is voor de Palestijnen. In de vrede tussen Israël en de Palestijnen is de vrede tussen alle volken gelegen.

Terwijl ik dit zeg, word ik ontmoedigd door de waanzin van deze gedachte. Ik zie echter voor mijzelf geen andere optie dan dat ik enerzijds verbonden ben met Israël, de synagoge en de Joden en de staat Israël èn dat ik anderzijds verbonden ben met de Palestijnen, met de wereld van de volken, waaruit ik zelf voortkom en waarvan ik deel uitmaak.

Die dubbele verbondenheid is met mijn existentie als volgeling van Jezus Christus gegeven en kan ik dus niet opheffen of opgeven. Het is mij niet gegeven om eenzijdig loyaal te zijn, of met Israël of met de Palestijnen. Ik heb geen alternatief dan te oefenen in meerzijdige loyaliteit.

Maarten den Dulk, Augustus 2007

Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden
Leerhuis Tenach en Evangelie Amsterdam; zaterdag 1 dember
2007

Verkeerd verbonden?
Lezing door Anton Wessels

Geroepen om te luisteren

Indien joden, christenen en moslims de eigen profetische traditie ernstig nemen dan zijn zij alle drie geroepen te luisteren wat gezegd wordt door Mozes, Jezus en Mohammed. Niet twee, maar drie zijn verbonden met de traditie van Abraham, Mozes, Jezus **en Mohammed**. De vraag 'Is Mohammed ook onder de profeten?', om de bekende uitdrukking 'Is Saul ook onder de profeten', de variëren, dient van joodse en christelijke zijde uitdrukkelijk bevestigend beantwoord te worden.

De profeet Mohammed ziet zichzelf in de traditie van de Bijbelse profeten staan. Maimonides schreef in zijn *Gids der verdoodden*: 'De moslims zijn in het geheel geen afgodendienaars en zij verkondigen op juiste wijze de volstrekte eenheid van God'. 'Het gaat het menselijk denken te boven om de plannen van de Schepper te peilen. Want onze wegen zijn niet Zijn wegen, noch onze gedachten Zijn gedachten.

Alle zaken die betrekking hebben op Jezus van Nazareth en de Ismaëliet (Mohammed) die na hem kwam diende duidelijk de weg van de koning messias om de hele wereld voor te bereiden om God eensgezind te aanbidden, zoals geschreven staat: 'Dan zal ik de lippen van de volken rein maken, zij zullen de naam van de Heer aanroepen, ze zullen hem dienen, zij aan zij, Sefanja, 3:9.'

Wat is nu de boodschap van Abraham tot en met Mohammed met betrekking tot het land of de aarde?

Het beloofde Jeruzalem, Mokum, Groot Mokum, de beloofde stad, het beloofde land?

God maakt volgens het Koranische scheppingsverhaal in de vergadering met de engelen zijn voornemen bekend de mens te scheppen. Hij wil een stedehouder, een vice-regent (*kalief*) aanstellen. De engelen reageren daar verontwaardigd op met: *'Zult gij daar instellen één die daar verderf zal brengen en bloed storten terwijl wij [de engelen] U lofprijzen en U heiligen? Hij zei: Ik weet het best wat gij niet weet. Koran, 2: 30-39 (28-37).* De engelen vinden het dus een slecht idee van de Allerhoogste omdat de mens bloed op aarde zal vergieten. Je kunt moeilijk ontkennen dat de engelen een punt hebben.

Als dan de schepping van de mens heeft plaatsgevonden, verschijnt satan op het toneel om de mens te verzoeken. Net zoals satan de tweede Adam, Jezus, in de woestijn verzoekt, en hem alle koninkrijken der aarde aanbiedt (Matt. 4: 8-11), telt Satan Adam, de mens het koningschap in het vooruitzicht. Koran 20:120 (118). Met koningschap wordt in Bijbel en Koran meestal iets negatiefs bedoeld, een onrechtvaardig koningschap.

Dus van de aanvang af aan staat de mens, elcerlic, voor de keuze: wat wil hij/zij? Plaatsbekleder Gods op aarde zijn (*kalief*), of (onrechtvaardige) koning? De profeten komen steeds op die opdracht terug: zij roepen steeds weer op om te breken met onrecht en uit het land/gebied van het onrecht te trekken (*Exodus; hidjra*) en op weg te gaan naar het land waar gerechtigheid zal worden gedaan.

Abraham tegenover Nimrod

Abraham staat tegenover Nimrod, dé heerser van Babel en de stichter van Nineve (Genesis 10:10-12), de eerste machthebber op aarde (Genesis 10:8). Assur en Babel onder leiding van een dergelijke heerser, gelden bij uitstek als gebied waar onrecht en onderdrukking heerst. Abraham

moet wegtrekken uit Mesopotamië, breken met het onrecht en op weg gaan daar naar een land/aarde/stad waar gerechtigheid zal worden gedaan.

Mozes tegenover de farao

Onder Mozes herhaalt zich de geschiedenis. Mozes moet breken met het onrecht van de Farao van Egypte, de tirannieke, arrogante heerser (Koran 79:17. cf. Koran 22:24, 34), die verderf op aarde brengt (Koran 28:5). Mozes moet met zijn volk wegtrekken (Exodus), Koran 7:141; 20:80 en op weg gaan naar het beloofde land, waar de verdrukten en vertrapten recht zal worden verschafft.

Jezus tegenover koning Herodes

Jezus staat tegenover koning Herodes, 'de koning der Joden. Jezus moet ook wegtrekken, breken met het onrecht en zal redding en bevrijding brengen. Bij de verheerlijking op de berg ontmoet Jezus Mozes en de profeet Elia en met beiden spreekt Hij over Zijn 'uittocht' (Exodus staat er letterlijk) uit Jeruzalem (Lucas 9: 30,31). Jezus zal buiten de muren van de stad gekruisigd worden. Boven zijn kruis zal geschreven staan: Koning der Joden

Mohammed tegenover de onrechtvaardige leidslieden van Mekka

Mohammed moet op zijn beurt breken met de onrechtvaardige heersers van Mekka.. Het Koranische equivalent van Exodus is: *hijdra*. Hij moet zijn volk voeren uit de stad van het onrecht en gaan naar een nieuwe stad, Medina (=stad) die de naam 'lichtstad' zal krijgen, waar recht zal moeten worden gedaan.

Aan wie wordt wat beloofd?

Aan de aartsvaders Abraham, Izaäk, Jakob wordt *het land* beloofd. Een land waarvan gezegd wordt dat het door de *Kanaänieten* wordt bewoond. Maar wat opvalt is: het wordt beloofd aan de nazaten van Abraham tot wie ook *Ismaël* en

zijn nazaten, dus de Arabieren behoren. Voorts wordt gezegd dat die nazaten *ontelbaar* zullen zijn als het *stof* der aarde en de *sterren* aan de hemel.

Welke gebied? Zijn er grenzen? Er wordt weliswaar gewezen op een gebied dat bewoond wordt door de Kanaänieten (Dan tot Berseba), maar er wordt ook gebied van de Nijl tot de Eufraat genoemd. Kennelijk betekent het woord *Erets* niet voor niets zowel land als aarde.

De belofte aan Abraham en Izaäk en Jakob gedaan wordt onder Mozes in Egypte herhaald (Exodus 6:8). De nazaten zullen *talrijk* als de *sterren* worden (Exodus 32:13). Het zal een goed land zijn. Maar de geboden, wetten en regels moeten niet vergeten, niet veronachtzaamd worden (Exodus 32:13)! Mozes moet op weg moet gaan naar het beloofde land, want God wilde wél doen aan hen die onderdrukt werden in het land (Egypte) en hen (in het beloofde land) tot leidslieden maken.

Zij zullen het land beërven en hun macht vestigen in het land (Koran 28:5 (4)). 'De onderdrukten der aarde' zijn het die leidslieden worden, Koran 7:141.

In de Koran wordt het land aan 'de onderdrukten' beloofd met wie dan speciaal de kinderen Israëls bedoeld (Koran 28:4 en Koran, 7:37). Zij zijn door God gezegend. Welk land: 'Het oost en het westen van het land,' waarmee in de Koran steeds op Palestina gezinspeeld wordt. De kinderen Israëls zullen het land (oosten en westen van het land/Palestina) dat God gezegend heeft dus Palestina beërven (Koran 7:137 (133)).

In de Bijbel wordt ook zo gesproken: immers Abraham moet naar het Oosten en Westen van het land kijken (Genesis 13:14) . Abraham en

Lot worden naar dat land geleid (Koran 21:71). Het land is voor de bewoners van de wereld gezegend (Koran 21:71).

Wat moeten zij die de Exodus hebben gemaakt, bevrijd zijn uit de onderdrukking doen in het beloofde land? Zij worden aangesteld tot leiders en moeten goed doen en zich houden aan de geestelijke en sociale verplichtingen (Koran 21: 73).

Hoe verging de kinderen Israëls toen zij uit Mesopotamië (Assur en Babel), uit Egypte ('Faraonie' Willem Barnards) waren vertrokken;?

Wat gebeurde er toen het volk zichzelf in het beloofde land, in de beloofde stad?

Het kan goed gaan met koningen in het land. David is daar een voorbeeld van. Hij wordt treffend genoeg in de Koran dan ook *kalief*, niet *koning* genoemd! Koning zijn op de manier van kalief zoals God wil, kan voorkomen.

Werd toen het volk in het beloofde land de verdrukte recht verschaft en de hongerige brood gegeven (Psalm 146)?

Werd na de bevrijding een alternatieve samenleving gevormd, zonder koningen, een beroepsleger of een militaire bovenlaag? Dat was wel de bedoeling. Maar gebeurde dat ook?

Het schokkende van het verhaal is dat het al heel spoedig in 't beloofde land dezelfde kant opgaat als met de farao van Egypte. Tegen het advies van de profeten wordt gekozen voor een erfelijk koningschap met generaals, militaire experts, belastingen en dwangarbeid. Salomo doet wat in de 'koningswet' -kennelijk met het oog op hem geschreven - wordt veroordeeld (Deuteronomium 17). De grote 'vredevorst' Salomo wordt op zijn beurt zelf een **farao**! En dat leidt ertoe dat de mensen onmiddellijk na de dood van koning Salomo opgeroepen worden tot een nieuwe bevrijding, een nieuwe Exodus. 1 Kon 12: 16.

Hoe worden de eerste opvolgers na de dood van Mohammed genoemd?

Geen koningen, maar kaliefen en de eerste vier heten 'rechtgeleide kaliefen'. Maar dat blijft niet zo. Zeker ook daarna noemen zij zichzelf kaliefen. Maar zijn zij het ook? Zodra er een nieuw kalifaat ontstaat in Damascus, worden die kaliefen door de vrome moslims als koningen gelabeld. Hun heerschappij wordt als onrechtvaardige heerschappij gekarakteriseerd!

Er bestaat geen sacrosancte staat

Steeds weer keren alle profeten tot en met Mohammed toe! - zich in de eerste plaats tot het eigen volk, tot de eigen gemeenschap. Er bestaat kennelijk geen sacrosancte staat. De profeten waarschuwen dat het in het beloofde land, in de beloofde stad mis kan lopen en ook vaak loopt. De beloofde stad wordt vaak een stad van onrecht! Jeruzalem kan een Sodom en Gomorra worden! Het beloofde land een nieuw Faraonie.

Dat betekent dat voor alle drie - jood, christen en moslim - het verhaal van het breken met de stad van het onrecht, de Exodus en het op weg gaan naar het beloofde land, de beloofde stad ook **in** het beloofde land verder gaat.

De oproep tot '*hidjra*' loopt niet te einde totdat de zon opstijgt van de plaats waar hij ondergaat (overlevering van de profeet Mohammed). Dat houdt in dat behalve het tot bekering roepen van de stad van het onrecht: de Ninevé's, de Sodom en Gomorra's, de oproepen tot de Jeruzalems, de Mekka's en de Medina's verder gaat.

Aan God behoort de aarde zeggen Bijbel (Psalm 24) en Koran (Koran 7:128, 129 (125, 126)). Wie zal die beërven? Het wordt aan de aartsvaders en hun nazaten beloofd. Als die zich echter niet gedragen worden ze door het land uitgespuwd

(Lev. 18: 25, 28; 20:22). In de Koran horen we hetzelfde: De Godvrezenden zullen de aarde/het land beërven. Maar God ziet wel toe hoe zij handelen. Met andere woorden 'de Godvrezenden' blijven door de profeten aangesproken en onder het oordeel staan.

De rechtvaardigen zullen de aarde beërven en zij mogen er blijvend wonen, zegt de Psalm (37:29). Het zijn de ootmoedigen die het aardrijk zullen beërven (Psalm 37:29). Dat laatste vers haalt Jezus in de bergrede aan: *'De zachtmoedigen zullen de aarde beërven.'* (Matteus 5:5). Het is treffend dat juist dat vers - een van de weinigen - door de Koran letterlijk wordt aangehaald: *' En Wij [God] hebben neergeschreven in de schriftuur [De psalmen] ... dat de aarde zal beërfd worden door mijn rechtschapen dienaren.'* Koran 21: 105.

Aan deze woorden van de profeten zijn alle drie: jood, christen en moslim **onopgeefbaar verbonden!**

Anton Wessels

Uitleiding leerhuis ,Verkeerd verbonden?'

Door gespreksleider Dick Boer

Laat ik beginnen met wat ik enkele jaren geleden meemaakte in Roemenië, om precies te zijn in Transsylvanië, het deel van Roemenië waar een grote Hongaarse minderheid woont. Ik was daar met een groepje Nederlandse dominees heengereisd om in Cluj (Hongaars: Kolosvar) met daar woonachtige Hongaarse predikanten Miskotte te lezen. Op een bepaald moment kwam het gesprek op de Verklaring van Accra, de belijdenis tegen de heersende neoliberale wereldorde. Één van de Nederlanders gaf blijk van zijn enthousiasme over het feit dat die verklaring er was maar uitte ook zijn zorg of er nu ook praktisch met die verklaring wat zou worden gedaan. De reactie van de Hongaren was verrassend.

Zij vertelden ons hoe verschrikkelijk zij 'Accra' vonden omdat daarin met geen woord werd gesproken over hoe zij geleden hadden onder het Roemeense communisme. Hun vertegenwoordigers in Accra hadden dan ook tegen de verklaring gestemd. Verbitterd waren zij vooral omdat een compromisvoorstel van hun kant – de verklaring te ondertekenen op voorwaarde dat er een duidelijke veroordeling van het communisme in werd opgenomen – verworpen was. De reden voor hun verontwaardiging was duidelijk: hun lijdensgeschiedenis werd niet ernstig genomen.

Maar mij werd ook duidelijk dat die lijdensgeschiedenis blind maakte voor de lijdensgeschiedenis van de ander. Want 'Accra' was mede tot stand gekomen door de niet aflatende pressie van de (gekleurde!) Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika, door toedoen van de mensen dus die hadden geleden onder de apartheid. Maar ik voelde mij niet vrij om dat aan de Hongaarse zusters en broeders uit te leggen. De lijdensgeschiedenis die zij niet erkenden omdat zij deze niet kenden was immers niet de mijne. Ik kon niet uit eigen ervaring

spreken en moest dus mijn mond houden. Maar ik dacht wel hoe goed het zou zijn als deze lijdensgeschiedenissen door de getroffen en zouden worden uitgewisseld. De één hoorde wat de ander te zeggen had, en omgekeerd: gedeelde ervaring, mogelijke verzoening.

Is het conflict tussen de Joden in Israël – en die daarbuiten – en de Palestijnen niet ook daardoor zo onoplosbaar omdat hier twee lijdensgeschiedenissen op elkaar botsen? Lijdensgeschiedenissen die niet werkelijk door de ander worden gekend en dus ook niet erkend kunnen worden? Waarbij een complicerende factor is dat de vertegenwoordiger van de ene lijdensgeschiedenis een staat is met een sterk leger en bloeiende economie?

Het is zeker van belang dat beide partijen het gelijk van de ander erkennen – maar de kans is groot dat dan toch gelijk tegenover gelijk blijft staan. Maar het herkennen en erkennen van de lijdensgeschiedenis van de ander: zou dat niet kunnen verbinden? Want hoe kan een lijdensgeschiedenis tegenover een lijdensgeschiedenis staan? Gelukkig bestaan er nog steeds groepen van Israëli's en Palestijnen gemeenschappelijk. Zolang dat zo is hoeven wij de hoop niet te verliezen.

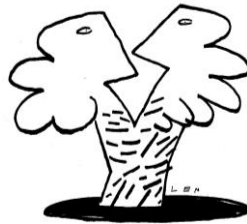
Maar wat staat ons te doen? Ik denk dat er één criterium is voor alles wat wij over dit conflict te melden hebben: draagt wat wij zeggen bij tot een oplossing of staat het een oplossing in de weg. Dat is het enige wat telt, niet het cultiveren van het ene of het andere gelijk, niet het berijden van theologische en/of politieke stokpaarden. Want het gaat om mensen die snakken naar een 'gewoon leven': veiligheid, brood op de plank, een dak boven hun hoofd. Geef hun heden hun dagelijks brood.

Werkgroep Keerpunt Adressen:

Correspondentieadres:
Secretaris Werkgroep Keerpunt
Ir. A. Hoelen
Stadhouderslaan 5
3832 AB Leusden
tel: 033 – 494 05 02
e-mail: secretariaat@werkgroepkeerpunt.nl

overige adressen:
Penningmeester Werkgroep Keerpunt
ir. K. Bons
Girorekening nr. 955 68 60
t.n.v. St. Keerpunt Delft
e-mail: penningmeester@werkgroepkeerpunt.nl

Website:
www.werkgroepkeerpunt.nl

De Werkgroep Keerpunt

De werkgroep zet zich in voor een rechtvaardige vrede in Palestina en Israël en stelt zich als doel christenen en kerkelijke organisaties te helpen in hun meningsvorming hierover en hen te stimuleren zich in woord en daad solidair te tonen met het volk Israël én het Palestijnse volk.

Wij sluiten ons aan bij de oproep van de Wereldraad van Kerken (15 maart 2002):

"stop de illegale bezetting van Palestina, steun een rechtvaardige vrede in het Midden Oosten".

Een oproep die ook voortdurend wordt gedaan door Israëlische en Palestijnse vredesgroepen en mensenrechtenorganisaties.

De werkgroep wil helpen bij het ontwikkelen en uitdragen van visies die een rechtvaardige vrede tussen Palestina en Israël bevorderen, beide volken met veilige grenzen en een levensvatbare staat.

De WerkgroepKeerpunt

heeft t/m april 2007 de volgende dossiers uitgebracht:

- dossier 1 : "Uitgangspunten voor een rechtvaardige vrede";
Sabeel Document Jeruzalem 2004;
- dossier 2 : "Reactie op SOW-notitie september 2003 over het
Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict"
- dossier 3 : "Waarheid spreken en recht doen in blijvende
verbondenheid met Israël";
- dossier 4 : "Open brief aan het Moderamen Synode PKN".
- dossier 5 : De Olijfbboomcampagne "HOUD HOOP LEVEND",
voorbeeld van geweldloos verzet.
- dossier 6 : De Olijfbboomcampagne "Houd Hoop Levend",
De Olijfbboom in bijbel, koran en folklore
- dossier 7 : PKN en oproep delegatie Van Agt
- dossier 8 : Palestijnse christenen en oecumenisch centrum
Sabeel
- dossier 9 A/B: Brieven van Uri Avnery over de oorlog van Israël
tegen Libanon 2006
- dossier 10 : Kerkleider Jeruzalem en 'status confessionis
- dossier 11 : De beginselen van Utrecht / Utrecht Principles on
Morally Responsible Investment
- dossier 12 : Toekomst Palestijns Christendom, Bisschop dr.
Munib Younan.
- dossier 13 : Reactie Keerpunt op Discussienota PKN over
Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict.

secretariaat@werkgroepkeerpunt.nl

www.werkgroepkeerpunt.nl

